

інтелігенція в історії та культурі України XX – XXI ст.: Всеукр. наук. конф.- Вінниця, 2004 та ін.; 4. Див.: Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр.3,57,499,502,706; Ф.П.29.-Оп.1.- Спр.99,106,115,210,222,223,325,373,459; Ф.П.30.-Оп.1.- Спр.109,189; Ф.П.31.- Оп.1.-Спр. 25,57,118; Ф.П. 33.- Оп.1.- Спр. 536,560,706,799; 5. ДАВО.- Ф.П.1.-Оп.1.- Спр.3.- Арк.23; Оп.1А.- Спр.57.- Арк.8; Известия. Орган Подольського губернского комитета КП(б)У.- 1923.- 20 марта; 6. ДАВО.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.1-249; Ф.П.29.- Оп.1.- Спр.325.- Арк.52-56; 7. Там само.- Ф.П.31.- Оп.1.- Спр.536.- Арк. 21-24,60,89,101,119,138,146,158, 174,221,239; 8. Там само.- Арк.61,89; 9. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Вказ. праця.- С.25; 10. Політичні репресії на Поділлі (20 – 30-х рр. XX ст.).- Вінниця,1999.- С.74; 11. ДАВО.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.21-24,174; 12. ДАВО.- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр.57.-Арк.46-47; 13. Там само.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.101; 14. Там само.- Ф.П.58.- Оп.1.- Спр. 105.- Арк.35(зв),134-134(зв); 15. Там само.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр. 799.- Арк.73-74; 16. Див.: ДАВО.- Ф.П.1.-Оп.1.- Спр.57.- Арк.171-172; Спр.499.- Арк.135, 238, 252; Спр. 502.- Арк.225,261-262,294,324; Ф.П.33ю- Оп.1.- Спр.560.- Арк.10-10(зв.); Спр. 706.- Арк. 66-74; 17. Там само.- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр. 502.- Арк.38; 18. Там само.- Арк.169-170,197; 19. Там само.- Арк.225,261-262,294,324.

Е.П. Петровський

ДОЛІ КЕРІВНИКІВ ОДЕСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.

Протягом 1920–1930-х рр. у СРСР відбувалось становлення нової (радянської) моделі шкільної освіти, що мусила стати масовою і виховувати відданих партії і владі представників нового покоління. Головним інструментом у цьому процесі було вчительство. Педагогічні кадри, що залишились від старого ладу, не влаштовували владу ні кількістю, ні своїм світоглядом. Система освіти все більше пролетаризувалась та політизувалась. Старих педагогічних працівників, які могли принести до школи антирадянські ідеї, у 1920-ті роки різними методами витісняли з освіти, а потім частково репресовували. На початку 1930-х років система «чисток» і репресій торкнулась також викладачів нової формації, в тому числі і членів правлячої партії. Разом з ліквідацією рядового вчительства жертвами політичних репресій стали працівники обласних та районних відділів народної освіти, в тому числі і Одеського облвн. 1937–1938 роки були апогеєм у процесі нищення власних педагогічних кадрів.

Історіографія даної теми досить широка. Серед досліджень, присвячених висвітленню певних аспектів освітянської політики держави або ж діячам відділів народної освіти, які втілювали цю політику, слід назвати праці Я. Мандрик, М. Окси, О. Єрмака, Я. Журецького, М. Шитюка¹. В Одеській та Миколаївській областях зроблено спробу біографічного видання узагальнюючих даних про репресованих вчителів². Низку біографічних нарисів, присвячених репресованим педагогам України, подано в дослідженні В. Марочка та Г. Хілліга³. Робота Одеського обласного відділу народної освіти в період 1930-х рр. стала предметом спеціального дослідження Е. Петровського⁴.

Джерельною базою для вивчення репресивних дій влади проти працівників Одеського облвн слугують передусім матеріали архівно-слідчих справ, які знаходяться в архіві управління Служби безпеки України в Одеській області. Допомогають зрозуміти реальний стан справ того часу та розібратися у складній ситуації також матеріали Державного архіву Одеської області. Джерелом певного виду стають і публікації місцевих газет того часу, хоча вони майже завжди містили суцільну критику і слугували «сигналом до дії» для органів НКВС.

Протягом 1930-х рр. для керівництва Одеського відділу народної освіти завжди вистачало роботи. Будівництво нових шкіл, їхнє обладнання та переведення туди учнів; постійна нестача вчительських кадрів, підручників і приладдя; переатестації вчителів та підвищення їхньої кваліфікації; слідування за політичною, атеїстичною та виховною роботою в школах; створення умов для нових педагогічних кадрів, увага до шкіл трудпоселенців, дитячих будинків та приймальників НКВС; виконання рішень партії про проведення «чисток» серед освітян – ось лише частковий перелік завдань, які мусило виконувати й контролювати облвн.

Репресивна політика держави з її постійним пошуком «шкідників» та «ворогів народу» сприяла тому, що замість шляхів усунення будь-яких негараздів в роботі облвн шукали «винних» і карали їх. Репресивна система знищила майже всіх керівників Одеського обласного відділу народної освіти, які очолювали його у 1930-ті роки. Першими серед них були Іван Всеволодович Пельовін (очолював окружний відділ народної освіти у 1929–1932), Тихон Митрофанович Внуков (був завідувачим обласним відділом народної освіти в 1933 році) та Павло Адамович Невідомий (завідував облвн у 1934 році).

Іван Всеволодович Пельовін був заарештований органами НКВС 10 серпня 1937 року в Донецьку; 30 вересня 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу, який того ж дня було виконано⁵. У грудні 1933 року в системі облвно внаслідок «чистки» партосередку виключили з партії та звільнили з посад багатьох керівників. Це були, зокрема, Внуков – на той час завідуючий облвно, його заступник Гудзь, методист Івасевич, керівник спілки Робос Солтус, секретар партосередку Гінсбург⁶. Невдовзі їх поновили в партії і перевели на інші місця роботи.

Тихон Митрофанович Внуков у 1920-х роках працював завідуючим губпрофосвітою, ректором Інституту народної освіти. Після звільнення з облвно обіймав посаду завідуючого відділом агітації і пропаганди Одеського обкому партії, секретаря облпрофради, потім – директора Одеського історико-археологічного музею. 27 червня 1937 року він був заарештований управлінням НКВС по Одеській області як «учасник контрреволюційної правої організації, що збирала сили для боротьби з керівництвом ВКП(б)». 23 вересня 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР під час виїзної сесії в Одесі засудила Т. М. Внукова до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Вирок виконано наступного дня⁷.

Павла Адамовича Невідомого, колишнього аспіранта й секретаря партосередку інституту філософії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), призначили на посаду завідуючого облвно у квітні 1934 року. Але вже 4 грудня його виключили з партії; а 26 січня 1935 року під час поїздки до Києва з питання поновлення заарештували як «активного учасника контрреволюційної троцькістської організації», що нібито існувала в науково-дослідному інституті філософії, де він раніше очолював партосередок. 16 червня 1935 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити його у виправно-трудовах таборах терміном на 5 років. Строк відбував в таборах НКВС Комі АРСР (Ухтоїжемському та Воркуто-Печорському). Після звільнення 25 січня 1940 року П.А. Невідомий виїхав до Радомишля Київської області, де влаштувався працювати кочегаром парового котла на деревообробному комбінаті. У липні 1941 року він пішов на фронт; загинув у жовтні 1944 року⁸.

На початку 1935 року завідувати Одеським облвно призначили Івана Савовича Ісаєва, який працював секретарем Гросулівського РПК і був переведений для виправлення недоліків у роботі попереднього керівництва. На цей період припадає прийняття Раднаркомом УРСР та ЦК КП(б)У ряду важливих для формування радянської школи постанов. Відбувалося становлення середньої школи, впорядкування навчальних планів і програм, велася боротьба з «педологічними викривленнями» (після 1936 року «науку про дитину» в СРСР визнали шкідливою і вона на довгий час зникла)⁹. В області розгорнулося інтенсивне будівництво нових шкіл і охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку. Для виконання поставленої мети були мобілізовані маси працівників освіти, облвно, міськвно та інші установи. Лише в Одесі було побудовано, обладнано та введено в експлуатацію 34 нові школи¹⁰. Та ротація кадрів продовжувалася, наприкінці 1936 року І. С. Ісаєв був переведений на посаду редактора газети «Чорноморська Комуна», а в липні наступного року заарештований.

Новим завідуючим Одеського облвно призначили Захара Семеновича Фіалковського. Член партії з 1919 року, він працював на високих керівних посадах в Кременчузі, Полтаві, Харкові, Києві, Одесі, але нова посада стала останньою в його житті.

На лютого-березневого 1937 року пленумі ЦК ВКП(б) Сталін знову порушив тему посилення класової боротьби в процесі побудови соціалізму та необхідності виявлення і масового знищення «ворогів народу». 18 березня 1937 року на зборах партійного активу Одеської області всі постанови ЦК були схвалені, і це поклало початок вакханалії репресій у регіоні¹¹. Органи НКВС почали громити всі установи й організації – промислові, транспортні, сільськогосподарські, здравоохоронні, освітянські, військові тощо, в тому числі органи державної та партійної влади всіх рівнів. Перший секретар Одеського обкому партії Євген Ілліч Вегер був засуджений до розстрілу 27 листопада 1937 року військовою колегією Верховного суду СРСР за звинуваченням у тому, що «з 1935 року є активним учасником антирадянської терористичної і шпигунсько-шкідницької організації правих, яка діяла в Одеській області, особисто залучив до цієї організації понад 10 чоловік, за допомогою яких проводив шкідництво в промисловості та сільському господарстві області»¹². Співучасниками міфічної організації зробили керівників та співробітників обкому, міськкому, райкомів партії міста та області, обласної, міської, районних Рад і відповідних виконкомів, Чорноморського пароплавства та Одеської залізниці, облземуправління, облвно, облздороввідділу, облуправління у справах мистецтва та інших обласних, міських та районних структур. Почалась ланцюгова реакція масового нищення: від керівників – до підлеглих, їхніх родичів та знайомих.

Кількість арештів збільшувалась у геометричній прогресії, поглиблюючи паніку і страх. Арештам передувала агентурна розробка, збирання доносів і скарг, шельмування по партійній лінії, погромні статті у пресі.

Звинувачені намагалися боротися з брехнею: зверталися до вищих інстанцій, виступали на зібраннях, спростовуючи наклепи, але вдіяти нічого не могли. Маховик репресій набирив обертів і щодня забирав нові жертви. Дехто не витримував несправедливих звинувачень і прагнув своєю смертю довести невинність. Не в змозі перенести травлю та розуміючи, що боротьба безглузда, покінчив життя самогубством разом з дружиною заступник голови облвиконкому Самуїл Абрамович Карга. У передсмертному листі він пояснював свій вчинок необ'єктивністю розгляду його справи і неможливістю довести свою невинність, зазначивши, що «не може перенести політичної ганьби і морального знищення, тому вирішив померти сам».¹³

Подібна ситуація склалася і з завідувачим облвно З.С. Фіалковським. 7 червня 1937 року він зник з міста, а наступного дня в обком партії і в обласне управління НКВС через канцелярію облвно поступили два його передсмертні звернення. Перше з них мало кілька рядків: «Тов. Вегер! Я втратив політичну довіру. Жити без неї неможливо. Ви мене не знаєте, але ворогом я ніколи не був. Дуже прошу Вас, якщо це можливо, допомогти моєму синові Рему і дружині». У другому листі, адресованому начальнику IV відділу УНКВС В. Калюжному, Захар Семенович доводив свою невинність і відданість партії. Матеріали архівної справи-формуляру № 18768 за 1937 рік свідчать, що його арешт мав відбутися найближчим часом. Але не бажаючи потрапити до лабет НКВС, він пішов з життя. Труп З.С. Фіалковського знайшли 9 липня 1937 року в полі поблизу села Свердлово Благоївського (нині Комінтернівського) району; поруч лежав пістолет системи «Маузер», яким і було вчинене самогубство.¹⁴

Через три дні після цього, 12 липня 1937 року був заарештований І.С. Ісаєв. Понад півроку він вже працював відповідальним редактором «Чорноморської Комуни», проте жодного звинувачення щодо цього органи НКВС не висунули і навіть не згадували про роботу в редакції. Можливо, слідчі просто вирішили замінити ним З.С. Фіалковського, якого не встигли репресувати. Натомість, арештовуючи представників колективу «Чорноморської Комуни», на чолі «шкідництва» поставили попереднього редактора – Єфима Соломоновича Дубова.

За однією справою з І.С. Ісаєвим були заарештовані завідувачий сектором середніх шкіл облвно Наум Сергійович Каневський (29 липня 1937) та завідувачий сектором політпросвіти облвно Олексій Павлович Вірський (20 серпня 1937).¹⁵

Самогубство З.С. Фіалковського та арешт І.С. Ісаєва стали причиною засідання закритого партійного зібрання облвно, облколбуду і Ворошилівського райвно, яке відбулося 20 липня 1937 року і офіційно було присвячене підсумкам червневого пленуму ЦК ВКП(б).¹⁶ Проте головним стало обговорення ситуації в органах народної освіти. Складається враження, що його учасники перекидають з рук в руки вогняну кулю, намагаючись уникнути звинувачень на свою адресу, прагнуть за будь-яку ціну виправдати себе та звинуватити інших. Вони вимагають перевірити діяльність підозрілих, з'ясувати їхні стосунки з арештованими. Зростає загальна недовіра – натомість розуміння справжнього стану речей втрачається. Заступнику завідуючого облвно Йосипу Рувиновичу Брусиловському закидали те, що працював разом з Фіалковським та Ісаєвим і не викрив їх. Одразу після зникнення З.С. Фіалковського його призначили тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого облвно, а вже 3 серпня також арештували.¹⁷

У червні 1937 року до облвно перевели секретаря Піщано-Брідського РПК Назара Прокофійовича Коваленка і після арешту Й.Р. Брусиловського він був призначений новим завідувачим обласного відділу. Його заступником став І.Д. Ігнатенко, який і виконував основну масу роботи, оскільки завідувачий постійно перебував в поїздках та на зібраннях.¹⁸ Саме в цей час в Одесі і області звільнили велику кількість вчителів, директорів шкіл і їхніх заступників. Міський відділ народної освіти склав навіть список знятих з роботи, в якому 112 прізвищ. Крім місця роботи і посади, зазначалися причини звільнення, зокрема: арешт органами НКВС; є дружиною арештованого; має зв'язок з родичами за кордоном; підтримує ворогів; соціально ворожий; має репресованих родичів; фізично впливав на учнів; колишній офіцер; наявність компрометуючих матеріалів; ставленик ворогів; антирадянські виступи; виключення з партії; неблагонадійний.¹⁹ За подіями в облвно активно стежила преса. У низці газетних публікацій називалися «вороги народу», наводилися приклади їхніх «злочинів», вимагалось швидше очистити відділ освіти та ліквідувати наслідки «шкідництва».²⁰

Наступному завідувачому облвню Назару Прокофійовичу Коваленку також не вдалося довго втриматися на цій посаді – і він став жертвою наклепів і доносів. В жовтні 1937 року партійна організація почала перевіряти матеріали про шкідництво, що надійшли з Піщано-Брідського району. 5 листопада голова партійного зібрання парторганізації облвню С.М. Іржова подала заяву в ЦК ВКП(б), наркомун М.І. Єжову та в УНКВС по Одеській області. Вона звинуватила Н.П. Коваленка у зв'язку з арештованими керівниками області, службі в Колчака, боротьбі з чесними комуністами, бездіяльності на посаді керівника облвню, зокрема, щодо ліквідації наслідків шкідництва попереднього керівництва²¹. Звинувачення перевіряла і спеціально створена комісія обкому партії. Підкреслимо, що жодного факту або доказу злочинної діяльності наведено не було, всі звинувачення мали загальний характер. Незважаючи на це 14 листопада 1937 року Н.П. Коваленка затримали як учасника «контрреволюційної правотроцькістської терористичної організації». Слідчі змусили його зізнатися у злочинах, яких він не скоїв. Газета «Чорноморська Комуна» не оминула нагоди написати про «злочинну діяльність» колишнього секретаря РПК Коваленка та голови райвиконкому Мелешкова²². 28 грудня 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР на виїзній сесії у Києві засудила Н.П. Коваленка до розстрілу, який на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року того ж дня було виконано. Через десять днів після арешту Коваленка репресували його дружину, Олександру Михайлівну, вона отримала 8 років виправно-трудоих таборів як «член сім'ї ворога народу». Двох неповнолітніх дітей передали до Горнальського дитячого будинку (Суджанський район Курської області)²³.

Отже, лише за один неповний рік змінилося п'ять завідувачих Одеським обласним відділом народної освіти. Четверо з них стали жертвами репресивної системи. Після Коваленка цю посаду отримав його заступник Іван Демидович Ігнатенко. Хоча репресії серед працівників облвню продовжилися, він залишався на своїй посаді до 1939 року і не був репресований. І.Д. Ігнатенко загинув під час оборони Одеси у роки Великої Вітчизняної війни.

Отже, розвиток освіти в 1930-ті роки відбувався в умовах посилення репресивної політики держави. Нищення керівників органів народної освіти відбувалося паралельно з репресіями проти всіх освітян. До тисяч репресованих потрапила значна кількість завідувачих районними відділами народної освіти, директорів шкіл, завідувачих навчальними частинами, вчителів та допоміжного персоналу. Нерідко траплялися й арешти учнів. Не можна підрахувати збитки, завдані масовими репресіями системі освіти. Держава за допомогою каральних органів знищила значну частину не лише дореволюційної, а й радянської інтелігенції, спотворюючи свідомість людей та нівелюючи національні риси народів України. Наслідки цього злочину проти свого народу проявлялись протягом ще не одного десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мандрик Я. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929–1938 рр.) // Проблеми освіти. – 1996. – Вип. 5. – С. 121–126; Окса М. Репресії проти освітян на Півдні України // Репресії проти освітян Запоріжчини: Збірник наукових праць студентів та викладачів. – Мелітополь, 2001. – С. 6–28; Журецький Я., Шитюк М. Освітня Миколаївщина – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв, 1994;
2. Ключенко Д., Фурсенко Л. Освітня Одещина – жертви репресій тоталітаризму. – Одеса, 1995; 3. Марочко В., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003; 4. Петровський Е. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Т. 3. – Одеса, 2005. – С. 827–842; 5. Архів УСБУ в Одеській області. – Фонд П (припинених справ). – Спр. 5503-п. – Ч. II. – Арк. 65; 6. Комаров Л. Прогледіли роботу класового ворога (На чистці партосередку облнаросвіти) // Чорноморська Комуна. – 1933. – 8 грудня. – С. 3; 7. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 9161-п. – Арк. 70–71; 8. Там само. – Спр. 13732-п; 9. Історія педагогіки / За ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. – Житомир, 1999. – С. 279; 10. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 7131-п. – Т. 4. – Арк. 30 зв.; 11. Державний архів Одеської області. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 17; 12. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 10230-п. – Арк. 69–70; 13. Там само. – Арк. 75; 14. Там само. – Спр. 5194-п. – Ч. II. – Арк. 69–71; 15. Там само. – Спр. 7131-п. – Т. 1–4; 16. ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1234. – Арк. 35–51; 17. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 5194-п; 18. Там само. – Спр. 6931-п; 19. ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1237. – Арк. 125–126; 20. Ф. Р. Облвню ще не очищений від ворогів народу – буржуазних націоналістів // Чорноморська Комуна. – 1937. – 16 вересня. – С. 2; Аксенфельд Є. Ворожі недобитки і їх покровителі // Чорноморська Комуна. – 1937. – 16 жовтня. – С. 3; 21. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 6931-п. – Арк. 12–15; 22. Раєвський. Очистити Піщаний Брід від ворогів і їх підсобників // Чорноморська Комуна. – 1937. – 22 листопада. – С. 3; 23. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 6931-п. – Арк. 114, 117.